Scholars World
INTERNATIONAL PEER REVIEWED REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY REASERCH
Impact Factor: 4.433
Online ISSN: 2320-3145, Print ISSN: 2319-5789

ग्रामीण संपर्कता आणि शाश्वत विकास : प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचे आर्थिक मूल्यमापन

दिलीप आप्पा जगताप
संशोधक विद्यार्थी
कला,विज्ञान व वाणिज्य (स्वायत्त) महाविद्यालय मनमाड

डॉ. बबन मधुकर सोनवणे
संशोधक मार्गदर्शक
म.स.गा.कला विज्ञान व वाणिज्य
(स्वायत्त) महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प,मालेगाव

गोषवारा:

ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत संपर्कतेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. रस्ते हे केवळ वाहतुकीचे साधन नसून ते आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे मुख्य साधन आहेत. भारत सरकारने ग्रामीण भागातील संपर्क वाढवण्यासाठी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना सुरू केली. या संशोधन पेपरमध्ये ग्रामीण संपर्कतेचा शाश्वत विकासावर होणारा परिणाम आणि प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेच्या माध्यमातून झालेल्या आर्थिक बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासात रोजगार निर्मिती, कृषी उत्पादनातील वाढ, बाजारपेठेपर्यंत पोहोच, शिक्षण व आरोग्य सुविधांमध्ये सुधारणा यांचा विचार करण्यात आला आहे. निष्कर्षानुसार प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी योजना ठरली असून शाश्वत विकास साध्य करण्यात तिचा मोठा वाटा आहे.

प्रमुख शब्दावली: ग्रामीण संपर्कता, शाश्वत विकास, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, आर्थिक विकास.

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशातील सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. ग्रामीण भागाचा विकास हा केवळ त्या भागापुरता मर्यादित नसून तो देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीशी निगडित आहे. तथापि, दीर्घकाळ ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव राहिल्यामुळे विकासाची प्रक्रिया मंद गतीने झाली. या पायाभूत सुविधांमध्ये रस्ते व वाहतूक व्यवस्था ही अत्यंत महत्त्वाची घटक आहे. ग्रामीण भागात दर्जेदार रस्त्यांची कमतरता असल्यामुळे गावांची शहरांशी व बाजारपेठांशी संपर्कता कमी राहिली, ज्याचा थेट परिणाम आर्थिक क्रियाकलापांवर झाला. ग्रामीण संपर्कता ही संकल्पना केवळ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यापुरती मर्यादित नसून ती विकासाच्या अनेक अंगांशी संबंधित आहे. योग्य रस्ते व वाहतूक सुविधा उपलब्ध झाल्यास शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी विस्तृत बाजारपेठ मिळते, रोजगाराच्या संधी वाढतात, तसेच शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा लाभ अधिक प्रभावीपणे घेता येतो. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावते आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळते. त्यामुळे ग्रामीण संपर्कता ही शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक मानली जाते. भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा पोहोचू न देता वर्तमान कालखंडातील गरजा पूर्ण करण्याच्या विकासाला शाश्वत विकास म्हणतात. शाश्वत विकास ही संकल्पना आर्थिक प्रगती, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय संतुलन या तीन प्रमुख स्तंभांवर आधारित आहे. ग्रामीण भागात या तिन्ही घटकांचा समतोल साधण्यासाठी संपर्कतेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. उदाहरणार्थ, रस्त्यांच्या उपलब्धतेमुळे कृषी उत्पादन बाजारात सहज पोहोचते, ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते आणि स्थानिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो. यामुळे आर्थिक विकासासोबतच सामाजिक समावेशन आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापनही शक्य होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) ग्रामीण संपर्कतेचे आर्थिक महत्त्व समजून घेणे.
2) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेची भूमिका विश्लेषित करणे.
3) शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने या योजनेचे मूल्यमापन करणे.

तथ्य संकलन:

सदर शोधनिबंध प्रामुख्याने निरीक्षण तंत्र व दुय्यम साधनसामग्रीवर अवलंबून असून त्यासाठी विविध पुस्तके,मासिके,शासकीय संकेतस्थळे,वर्तमान पत्रकातील लेख व इतर प्रकाशित स्रोत या सहाय्याने तथ्य संकलन केले केले आहे.

विश्लेषण:

ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास हा कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीचा पाया असतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात, ग्रामीण संपर्कता ही केवळ एक भौतिक सुविधा नसून ती आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीचे मापदंड आहे. दारिद्र्य निर्मूलन आणि शाश्वत विकासासाठी ग्रामीण भागात सर्व हंगमी रस्त्यांची उपलब्धता ही एक मूलभूत गरज आहे.

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) : एक परिचय:

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही केंद्र सरकारची एक प्रमुख ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास योजना असून ती २५ डिसेंबर २००० रोजी सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे ग्रामीण भागातील सर्व हवामानात वापरता येतील (all-weather roads) अशा दर्जेदार रस्त्यांद्वारे दुर्गम व वंचित गावांना मुख्य रस्त्यांशी जोडणे. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना बाजारपेठ, शिक्षण, आरोग्य आणि इतर मूलभूत सेवांपर्यंत सहज पोहचता यावे हा यामागील प्रमुख हेतू आहे. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही पूर्णपणे केंद्र पुरस्कृत असून तिच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य सरकारांचीही सक्रिय भूमिका असते. या योजनेत नियोजन, निधी वितरण, अंमलबजावणी आणि देखरेख यासाठी एक सुबक आणि पारदर्शक यंत्रणा विकसित करण्यात आली आहे. ग्रामीण रस्त्यांच्या बांधकामात दर्जा राखण्यासाठी तांत्रिक मानके निश्चित करण्यात आली आहेत. आणि त्यांचे काटेकोर पालन करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या योजनेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे "कोर नेटवर्क" ही संकल्पना आहे. यामध्ये अशा रस्त्यांची निवड केली जाते, जे गावांना,शाळा, आरोग्य केंद्रे, बाजारपेठ आणि प्रशासकीय केंद्रांशी जोडतात. या नेटवर्कच्या आधारे रस्त्यांच्या प्राधान्यक्रमाची निवड केली जाते, ज्यामुळे संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो आणि अधिकाधिक गावांना लाभ मिळतो.

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने अंतर्गत रस्त्यांच्या बांधकामासाठी लोकसंख्येच्या निकषांवर आधारित प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यात आला आहे. सुरुवातीच्या टप्प्यात १००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांना जोडण्यावर भर देण्यात आला, त्यानंतर ५०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांचा समावेश करण्यात आला. डोंगराळ, आदिवासी आणि दुर्गम भागांसाठी ही मर्यादा आणखी कमी ठेवण्यात आली आहे. यामुळे सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली आणि वंचित घटकांपर्यंत विकासाचे फायदे पोहोचले. "या योजनेची अंमलबजावणी करताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला आहे. ऑनलाइन मॉनिटरिंग सिस्टम, जिओ-टॅगिंग, आणि गुणवत्ता नियंत्रण यंत्रणा यांचा उपयोग करून कामाची पारदर्शकता आणि गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यात आली आहे."[१] यामुळे भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत झाली. आणि योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी शक्य झाली. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे गुणवत्ता नियंत्रणावर दिलेला भर. या योजनेअंतर्गत तीन-स्तरीय गुणवत्ता नियंत्रण प्रणाली लागू करण्यात आली आहे. यामध्ये स्थानिक स्तरावर, राज्य स्तरावर आणि राष्ट्रीय स्तरावर तपासणी केली जाते. यामुळे बांधकामाच्या दर्जामध्ये सुधारणा झाली असून रस्त्यांचे आयुष्य वाढले आहे. या योजनेच्या विविध टप्प्यांद्वारे तिचा विस्तार करण्यात आला आहे. "प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा – I अंतर्गत मूलभूत संपर्कता साध्य करण्यावर भर देण्यात आला, तर प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा – II मध्ये विद्यमान रस्त्यांचे उन्नतीकरण करण्यात आले. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा – IIII मध्ये ग्रामीण भागातील प्रमुख रस्त्यांना मजबूत करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अधिक चालना देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या टप्प्यांमुळे योजना अधिक व्यापक आणि परिणामकारक बनली आहे."[२]

आर्थिक मूल्यमापन:

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही ग्रामीण संपर्कता सुधारून कृषी क्षेत्राच्या विकासाला चालना देणारी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण योजना आहे. ग्रामीण भारतात कृषी हा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे रस्त्यांची उपलब्धता आणि दर्जा हा उत्पादन, विपणन, उत्पन्न आणि एकूणच कृषी अर्थव्यवस्थेवर थेट परिणाम करतो. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने अंतर्गत बांधण्यात आलेल्या सर्व-हवामान रस्त्यांमुळे कृषी क्षेत्रात विविध पातळ्यांवर सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने पूर्वी ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी स्थानिक आणि मर्यादित बाजारपेठांवर अवलंबून राहावे लागत होते. खराब रस्ते आणि वाहतुकीच्या अभावामुळे उत्पादन वेळेवर बाजारात पोहोचवणे कठीण होते. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने नंतर शेतकऱ्यांना मोठ्या बाजारपेठा (APMC- मंड्या) आणि शहरी बाजारांमध्ये सहज पोहोचणे शक्य झाले. विक्री व्यवस्थेतील मध्यस्थांची(दलाल) भूमिका मोठ्या प्रमाणात कमी झाली. **परिणामी** शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आणि त्यांची सौदेबाजीची क्षमता (bargaining power) मजबूत झाली. कृषी क्षेत्राच्या दृष्टीने पाहता प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही एक परिवर्तनकारी व महत्वपूर्ण योजना ठरली आहे. या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनक्षमतेमध्ये वाढ झाली असून उत्पादन खर्चात बचत आणि उत्पन्नात वाढ यांसारखे अनेक फायदे मिळाले आहेत. तसेच, पीक विविधीकरण, मूल्य साखळी विकास आणि तंत्रज्ञानाचा स्वीकार यामुळे कृषी क्षेत्र अधिक आधुनिक आणि स्पर्धात्मक बनले आहे.

शाश्वत विकासावरील परिणाम:

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही केवळ ग्रामीण रस्ते बांधकामाची योजना नसून ती शाश्वत विकासाच्या व्यापक उद्दिष्टांशी निगडित आहे. "शाश्वत विकास (Sustainable Development) म्हणजे आर्थिक प्रगती, सामाजिक समावेशन आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समतोल राखून दीर्घकालीन विकास साधणे."[३] प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने च्या अंमलबजावणीमुळे या तिन्ही घटकांवर लक्षणीय परिणाम दिसून येतो. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेमुळे गावांना मुख्य रस्त्यांशी जोडले गेल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत गतिमानता आली आहे. कृषी उत्पादन, लघुउद्योग आणि सेवा क्षेत्रात वाढ झाली आहे. यामुळे स्थानिक उत्पन्न वाढले आणि आर्थिक क्रियाकलापांचा विस्तार झाला. रस्त्यांमुळे व्यापार आणि गुंतवणुकीस प्रोत्साहन मिळाले. ग्रामीण भागात नवीन उद्योग आणि व्यवसाय सुरू होण्यास मदत झाली. परिणामी दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले आहे. दुर्गम व मागास भागातील लोकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी संपर्कता महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेमुळे शाश्वत विकासाचे प्रमुख ध्येय सामाजिक विषमते मध्ये घट घडवून आणणे यास मदत झाली आहे. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही शाश्वत विकासाच्या

दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. या योजनेमुळे ग्रामीण भागात आर्थिक प्रगती, सामाजिक समावेशन आणि पर्यावरणीय जागरूकता वाढली असून एकूणच प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना ही ग्रामीण भारताच्या शाश्वत आणि समतोल विकासासाठी एक मजबूत पाया निर्माण करणारी ठरते.

निष्कर्ष:

प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना ही भारतातील ग्रामीण भागाची भाग्यरेषा ठरली आहे. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील संपर्कता सुधारली असून आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला चालना मिळाली आहे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी ही योजना अत्यंत महत्त्वाची आहे. या संशोधनातून असे स्पष्ट झाले आहे की प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजमुळे कृषी उत्पादनात वाढ, रोजगार निर्मितीला चालना, बाजारपेठांचा वाढता आवाका, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांमध्ये झालेली वाढ, महिला सक्षमीकरणांमध्ये वाढ आणि ग्रामीण दारिद्र्यामध्ये घट झाली आहे. ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही एक अत्यंत यशस्वी आणि प्रभावी योजना म्हणून पुढे येत आहे.

संदर्भ:

१) Government of India. (2020). *Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana Guidelines*. Ministry of Rural Development.
२) भारत सरकार. (2021). *प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना: मार्गदर्शक तत्त्वे*. नवी दिल्ली: ग्रामीण विकास मंत्रालय.
३) कुलकर्णी, र. (2017). *शाश्वत विकास: संकल्पना आणि धोरणे*. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
४) शिंदे, म. (2020). *ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विकास*. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
५) https://pmgsy.nic.in